

О. Мірущенко

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА НОВОЇ СІЧІ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

Після повернення Запорозької Січі під російський протекторат Вольностей посідали особливе геополітичне становище. Його специфіка була в тому, що маючи тісні стосунки з сусідами – Кримом, Польщею, Гетьманщиною Запорожжя відчувало залежність від російських інтересів, а тому проводячи власну економічну політику на всіх напрямках, муслило зважувати на ту політику, яку російський уряд в цілому проводив у південноукраїнському регіоні.

Вплив геополітичного становища на економічний розвиток Запорожжя характеризується двома критеріями. Перший – це боротьба за земельні ресурси, яку протягом всього свого існування вела Нова Січ, другий – це відігравання Запорозькими Вольностями ролі транзитної території, по якій проходили важливі торговельні шляхи.

По першій проблемі слід відзначити, що в часи Нової Січі запорожці боролись за землі на північному, південному та східному напрямках.

На північних територіях завдання, які вирішували запорожці суперечили планам російського уряду для якого вирішення "південного питання" набуло пріоритетного значення. Тому Росія прагнула приєднати до загальнодержавної економічної системи південноукраїнські території та заселити їх населенням, яке б розвивало сільське господарство. Залучення до поселення іноземців сприяло ще й тому, що на Півдні зосереджувалось населення з різними культурами ведення господарства. Проте, вирішуючи ці завдання, уряд наштовхнувся на протидію з боку Війська Запорозького, яке також розраховувало розвивати ці території та засновувати на них господарства, які б мали давати прибутки.

Варто підкреслити, що на цьому напрямку російської територіальної політики найбільше відчувався вплив традицій в основу яких було покладено залучення до складу Російської держави нових територій, їх заселення, господарче освоєння та використання з урахуванням специфіки економічних можливостей. При цьому, були розроблені механізми цієї політики, які передбачали введення військ з метою встановлення контролю над територіями, заснування укріплених міст, або лінії фортець на прикордонних землях і початок їх інтенсивного заселення, створення нових губерній. Щоб не порушити традиційних економічних укладів в регіонах за ними зберігалась певна автономія з подальшим посиленням економічного тиску та підпорядкуванням того укладу, що склався на нових землях власним економічним потребам.

По всій Російській імперії уряд створив нові органи місцевої влади, які втілювали в життя урядову політику в регіонах. Крім того уряд прагнув отримати й фінансові прибутки з населення нових територій, зважаючи при цьому на специфіку економічного розвитку кожної територіальної одиниці та на традиції місцевого населення.

Для періоду Нової Січі характерне поступове втручання російського уряду у традиційний запорозький уклад. У 30-х – 40-х рр. XVIII ст. Російська імперія ще не мала достатнього резерву для економічного освоєння південноукраїнського регіону. Тому уряд давав можливість розвиватись економіці Вольностей, тим самим угіддя на цій території не залишались не розробленими. Проте Російська імперія не отримувала від Війська Запорозького належної економічної вигоди, тому вже у 50-х рр. XVIII ст. уряд розпочав поступовий наступ на запорозькі території й відбирав найперспективніші в економічному плані землі. Разом з тим урядом створювались нові адміністративні центри, які проводили в регіоні ту економічну політику, яка відповідала економічним інтересам Російської імперії. Всі протести Коша на таку політику урядом відкидались, а місцеві органи влади чітко дотримувались урядової стратегії й закладали основи для подальшого економічного

просування Російської імперії на Південь.

Таким чином, прагнучи забезпечити свої інтереси на прикордонних із Запорожжям землях, російський уряд почав заселяти ці території військово-землеробським населенням. У 1746 р. було наказано поселити 9 ландміліцьких полків на прикордонні між Гетьманщиною та Військом Запорозьким почалась Цим полкам було надано 40 верст землі на північ, в межах України, та 30 верст на південь, в запорозьких межах [1.-С.58]. Отже, під нове військове поселення відійшли землі запорожців по лівому берегу Орелі. Це спонукало Військо Запорозьке вживати контрзаходів, і Кіш став активно залучати до Запорожжя населення сусідніх територій.

Надалі Росія діяла вже у відповідності з тією традицією, що склалась на той час у державі, що означало більш активний наступ на територію Вольностей. Протягом кількох років на північно-східні та північно-західні запорозькі землі у межі Кодацької, Бугогардівської, (Новосербія) та Самарської (Слов'яносербія) паланок просувались сербські поселення. Не отримавши належної економічної вигоди, але завоювавши стратегічну ініціативу у питанні володіння цими землями, а головне маючи належні кошти Росія засновувала нові губернії й тим самим дала зрозуміти запорожцям, що ці території вже остаточно відійшли до неї. Слід відзначити, що не було проведено чітких кордонів між новоутвореннями та північними запорозькими землями, що заклало. Між іншим, на новосербське поселення мали претензії й мешканці Гетьманщини. К.Розумовський подав заяву щодо скасування наказу про створення Нової Сербії на Правобережжі, зазначаючи, що за царськими указами 1741 та 1744 рр. ці землі належать Гетьманщині та Запорожжю. Сенат відповідав, що запорожці права на ці землі втратили, а Миргородському й Полтавському полку заселяти їх не дозволялось [2.-С.25]. Проте Кіш на погодився із фактом втрати цілої смуги військових земель і у різних інстанціях намагався доводити свої права на них. Тому цілком слушною є теза О. Посунько, що саме поземельні суперечки стали основним аспектом взаємовідносин запорожців з новими сусідами [3.-С.21].

Водночас був утворений Новослобідський козацький полк адміністративним центром якого стала фортеця св. Єлизавети. Навколо неї утворювалась економічна зона підконтрольна російському урядові. Під ці утворення забиралася частина запорозьких земель, зокрема землі між рр. Самоткань та Домоткань. Це були саме ті землі, на яких січовики почали культивувати землеробство, з цією ж метою були засновані й сербські колонії. Проте провідною галуззю у сербських господарствах стало скотарство, а рівень розвитку землеробства був низьким [2.-С.63]. Козацькі зимівники стояли на перешкоді колонізаційних процесів російського уряду, тому комендант фортеці св. Єлизавети І. Глебов вимагав знести ці господарські осередки.

Питання північних територій запорожці підіймали під час роботи депутації 1755 р. у Петербурзі, яку очолив Д. Стефанов. Провідними темами територіальних суперечок були заснування Новослобідського козачого полку та сербських поселень. У своїх скаргах запорожці відзначали, що коли закінчиться сербське заселення Війську Запорозькому нічим буде себе забезпечити, бо від нього відбирають найкращі угіддя [4.-Арк.11зв.]. 7 жовтня 1755 р. К. Розумовський повідомляв Кіш про одержання запорозької скарги на новопоселенців та Глібова, зазначаючи, що той вимагав знесення козацьких зимівників на р. Самоткані [4.-Арк.35]. 10 червня 1756 р. К. Розумовському та запорожцям повідомляли, повідомляли, що кордони зроблені з верхів'я Самоткані до устя Домоткані, а не по саму Самоткань [5.-Арк.130]. Того ж дня з Сенату надійшла відповідь, де запорожцям рекомендувалось перевести зимівники з р. Самоткані в інші місця, повідомлялось, що уряд не може затвердити права на Самарські землі через відсутність належної документації, далі наголошувалось на необхідності зробити опис запорозьких земель із зазначенням їх на карті для подальшого затвердження Сенатом [6.-Арк.2-4зв.,12-13]. Отже, заперечувались територіальні претензії запорожців.

Переговори про північні території йшли й під час роботи депутатів у столиці в 1759 р. В одному з донесень Сенату генерал Юст представляв, що в межах р. Самоткані на запорозькій території на Низу Дніпра, де розташовувались села Романково та Кам'янське (більше 250) проживали мешканці з Гетьманщини та Слобідського полку та просив відписувати їх від у Кодацькій паланці та відправляти назад [7.-Арк.18]. Слід відзначити, що мова йшла про населення, яке сплачувало податки, а тому перехід мешканців цих територій у межі Вольностей позначався й на надходженнях до урядової казни. Юст та Хорват вказували, нібито для Новослобідського полку та Нової Сербії відвели мало землі, в свою чергу, у запорожців багато землі "якобы в пустоте находится" і просили зробити опис земель Новослобідського полку та Нової Сербії [7.-Арк.54]. У кількох листах містились взаємні звинувачення щодо відігнання худоби та оранки землі. 1 квітня депутати писали у Кіш, що генерали Глебов та Хорват у Сенаті просили додати землі до Слобідського полку за рахунок запорозьких. Але російські урядовці дали відповідь, що під слобідські поселення запорозькі землі вже виділялись не будуть [7.-Арк.57]. Тим самим Сенат визнавав, що раніше відбирав землі запорожців.

У цей період постійно поставало питання опису прикордонних угідь. Протягом 1757–1759 рр. велося листування про необхідність опису та про призначення депутатів про комісії щодо опису запорозьких земель. При цьому слід відзначити, що під час підготовки до опису Кіш намагався відстояти свої інтереси. Так, в інструкції Чугіївцю від 21 травня 1757 р. наказувалось показувати місця, де запорожці здавна сиділи зимівниками, вказувати місця, куди зайшли слобожани, пояснювати, де були сінокоси та місця лову риби та звіра, а також не водити депутатів по порожнім балкам та безводним місцям, якими не можна користуватися [6.-Арк.27,38-39]. У свою чергу у письмовій формі керівники Слобідського полку начебто підтверджували Кошеві свої розпорядження щодо зведення поселень з територій, які належали Запорожжю, як це можна побачити з листа Юста кошовому від 19 вересня 1758 р. [6.-Арк.53]. Але формально їх підлеглі цього не робили. Так, полковник Одабаш двічі 5 липня та 7 липня 1759 р. наголошував про неможливість визначити межу між слобідськими та запорозьким поселеннями через відсутність відповідних документів [6.-Арк.56,63]. Таким чином, земельне питання переходило трохи в іншу площину – наголос з повернення запорозьких земель, відведених під слобідське поселення переносився на невтручання слобожан у межі Вольностей. На початку 1760 р. питання стосовно опису запорозьких кордонів залишалось актуальним. Так, К. Розумовський у листі в Кіш 19 січня 1760 р. писав про призупинення опису через оскарження його запорозькими депутатами та наказував надалі продовжити опис [6.-Арк.162].

Намагаючись протидіяти російській урядовій політиці Крім того, Запорожжя намагалось проводити активну політику на своїх північних землях. Володіння ними було важливим ще й тому, що на цих територіях порівняно з іншими регіонами Вольностей були кращі умови для господарчого розвитку. Важливим фактором був прихід на Запорожжя населення з розвиненою культурою землеробства, для чого були необхідні землі придатні до цього. Саме на північні землі йшло населення з Гетьманщини, Польщі та інших територій.

Як наслідок активної протидії запорожців мешканцям новоутворених полків виникали постійні конфлікти. Так, 1757 – 1760 рр. позначені конфліктами з мешканцями сл. Пушкарівки, звинувачуючи один одного в користуванні угіддями, наводячи реєстри захопленого майна, при цьому надсилалась відомість забратих запорожцями грошей з 1757 по 1760 рр. [8.-Арк.24-25,33-35зв.].

Дуже гострі суперечки точилися з Слобідським полком з приводу риболовецьких місць. У 1761 р. Муравйов у листі кошовому від 30 квітня скаржився на гардових козаків, які забрали рибу у сотника Черниченка (більше 8 тис. вирезубу та до 400 тис. рибець), який зробив затор для риболовлі коло містечка Орла на р. Бузі, навпроти устя Мигійського Ташлика. 3 травня

був виданий наказ Коша Бугогардівському полковнику про заборону пускати Черниченка на територію Гарду та розібрання його загородок [9.-Арк.4,7].

Кіш не влаштувало й існування засновані на території від Буга до Дніпра українських полків і він домагався їх знесення як це видно з листа, датованого серпнем 1762 р., при цьому зазначалися команди, які належало звести [10.-Арк.144-146].

Право володіння північними територіями було дуже актуальним для запорожців. Крім вище зазначених територіальних утворень вони вели суперечки за Самарські землі, які вони вели з Миргородським та Полтавським полком. Обидві сторони апелювали в цьому питанні до російського уряду. Але уряд не приділяв належної уваги цій проблемі, віддавши право місцевим органам влади приймати рішення, зокрема багато повноважень мав Київський генерал-губернатор. На початку 1740-х рр. це питання знаходилося у юрисдикції Київського генерал-губернатора М. Леонтьєва. У 1743 р. у кількох ордерах наказувалось старосамарським жителям володіти ґрунтами і будувати хутори на належній відстані від запорозьких зимівників [11.-С.397-398].

В цей час уряд намагався максимально заселити сусідні з Військом Запорозьким території. Протягом кількох років виходили укази Сенату про дозвіл козакам селитися у Мішурінрозькому, Самарському та інших районах. В указі від 4 жовтня 1743 р. зазначалось що ще у 1741 р. наказано було українців та росіян-втікачів, які виходили з польських областей в "Задніпровські місця" приписувати до Полтавського полку (кілька слобод), а мешканців, які проживали на землях по правих берегах Дніпра та Тясміна та володіють там ґрунтами – до Миргородського полку [12.-Арк.2]. Таким чином, відбувся розподіл територій між полками, на яких був створений сприятливий податковий режим. Проте заселення цих територій проходило не так як того прагнув уряд, бо переходячи на ці території селяни віддавали перевагу землям Кодацької паланки. Слід відзначити, що й самим переселенцям для ведення власного господарства запорозькі умови підходили краще, ніж ті, які вони мали перебуваючи під юрисдикцією російського уряду. Виграла від цього й Січ, економіка якої набувала нового забарвлення. Уряд був стурбований процесом міграції населення на територію Запорозьких Вольностей й віддавав накази Кошу висилати переселенців.

У 50-х рр. XVIII ст. виділялися кілька напрямків боротьби за Самарські землі. Один з них – це претензії на ці території з боку Полтавського полковника Горленка. який відзначав, що треба Самарські землі у Війська Запорозького відібрати. Це питання перебувало у юрисдикції гетьмана. 11 жовтня 1753 р. його приписом Генеральній військовій канцелярії, де підіймалося питання про розмежування між Військом Запорозьким та старосамарцями із слідством, які землі кому належать [13.-С.52,73-76]. Найбільш запеклі суперечки у запорожців точилися з Богородицькою сотнею Полтавського полку [14.-Арк.5-5зв.,21]. Ці суперечки носили довготривалий характер, про що свідчить реєстр претензій збитків, яких зазнали військові від козаків Самарської паланки за період з 1747 по 1753 рр., де можна побачити і сіно, і вулики, і худобу [14.-Арк.79-81зв.].

Для впорядкування процесів, які відбувались на між запорожцями та старосамарцями уряд вирішив вдатися до розмежування угідь. Листування про це велося між Київською губернською та Генеральною військовою канцеляріями протягом 1746-1761 рр. Проте сторонам не вдалося досягти згоди. Для того щоб владнати суперечливі моменти уряд забороняв запорожцям приймати мешканців з сусідніх полків, кошовому заборонялося приймати селян-втікачів, солдат та ін. у Запорозькій Січі. До того ж Самарський та Кодацький полковники не дозволяли збирати інформацію про втікачів [15.-Арк.2]. Не виконували запорожці і розпоряджень гетьмана стосовно заборони приймати втікачів [14.-Арк.89-89зв.,165-166]. В роки правління Катерини II відбулися зміни в територіальній політиці російського уряду. Не отримавши реальних економічних вигод від колонізації краю Російська імперія повела більш рішучий наступ на південноукраїнські території. Так, урядом

скасовувались сербські поселення, які не дали Російській держав належні економічні перспективи, натомість засновувалась Новоросійська губернія. Залюднення цих місць почалось ще у 1763 р., коли указом 11 червня до Нової Сербії дозволялось приймати усіх бажаючих, навіть кріпаків, які жили за поміщиками менше десяти років. Нове заселення північних викликало нову хвилю суперечок між запорожцями та новопоселенцями, до того ж Новоросійська губернія територій нову губернію передбачалось розширити і за рахунок запорозьких земель.

Готуючи адміністративні перетворення в регіоні російський уряд прагнув визначити межі запорозьких земель. 8 грудня 1763 р. вийшов указ стосовно опису запорозьких земель [16.-Арк.2-7; 13.-С.190-192]. Раніше проводилось листування з цього питання стосовно майбутнього опису, а 9 березня 1764 р. у листі кошовому з Києва повідомлялись Сенатські укази стосовно опису запорозької прикордонної території [17.-Арк.23,25-26], а новий поштовх цьому процесові був наданий 27 червня 1764 р., коли було повідомлено указ Катерини II гетьману та Війську Запорозькому про утворення Новоросійської губернії та про її межі [18.-Арк.1]. Врешті-решт після переговорів стосовно опису російські урядовці зробили свої висновки стосовно запорозьких земель [18.-Арк.4,7,32; 16.-Арк.14-15,67,91]. Проте ці висновки не влаштували запорожців і вже у столиці вони намагались досести свої права на землі, які відійшли до нової губернії. Проте депутатам, які перебували у Петербурзі у 1763 та 1765-66 рр. не вдалося добитись позитивного вирішення цього питання.

Поки у столиці працювала депутація запорожці вели свою типову боротьбу за колишні території. У жовтні 1764 р. О. Ісаков у листах кошовому скаржився спочатку зі скаргою на запорожців, які наїхали на ставку Лозовату, а потім зі скаргою на Бугогардівського полковника, який завдавав образ Новоросійським мешканцям з реєстром збитків [18.-Арк.99,105,106]. 21 січня 1765 вийшов ордер Коша з наказом Бугогардівському полковнику нікого не впускати у запорозькі землі [18.-Арк.184]. 29 червня 1765 р. у донесенні П. Румянцеву Кіш скаржився на територіальні утиски, яких зазнають запорожці від нових поселенців [17.-Арк.66,71-71зв.]. При цьому запорожці наводили реєстр хуторів, які були розташовані на правому березі р. Орелі на запорозьких землях [18.-Арк.144].

Напружені стосунки були у запорожців з мешканцями Новоросійської губернії і надалі, незважаючи на заборони генерал-губернатора Ф. Воейкова не завдавати кривд її мешканцям [19.-Арк.1,2,34].

Кіш в свою чергу продовжував заохочувати козаків селитися на р. Орелі. [20.-Арк.34,35]. Проте, на вимогу російського уряду Кіш ордером 5 жовтня 1767 р. А. Порохні видав наказ зігнати всіх, хто поселився понад Ореллю. Разом з тим іншим ордером 29 грудня 1767 р. наказувалось заселяти землі з боку Орелі [19.-Арк.112-112зв.]. У запорозьких володіннях мешкало й чимало Китайгородських жителів. Уряд навіть склав відомість обивателів Китайгородського містечка, які відійшли до запорожців з підрахунками недорахованих грошей за період з 16 квітня 1764 по 16 квітня 1765 р.[19.-Арк.175-179].

В роки російсько – турецької війни 1768 – 1774 рр. запорожці крім Новоросійської губернії запорожці вели боротьбу з такими територіальними утвореннями як Молдавський полк, Нова Українська лінія, Ізюмська провінція.

Через територіальні Коша непорозуміння з Молдавським полком (запорожці вважали, що не тільки землі на яких населені молдавськими поселенцями слободи Аврамівка, Бешка, Добрянка та Терновка, але й території до Тясміна є власністю Війська) виникали сутички. Як наслідок втрати худоби з обох сторін через що був ускладнений економічний розвиток, як нового полку, так і економіка Війська Запорозького [21.-Арк.1-5,14].

У відповідності з традицією, що склалась на всій території імперії російський уряд прагнув заснувати нові фортеці, на які в подальшому мали покладатися обов'язки подальшої колонізації регіонів. У південноукраїнському регіоні такими укріпленнями мали стати фортеці

Нової Української лінії. Через те, що ця укріплена лінія займала й територію Війська Запорозького, то її будівництво розпочате у 1770 р. викликало обурення запорожців. До того ж запорожці на своїй території утримували і кілька російських команд, що свідчило про досить високий рівень запорозького господарства. Ці команди часто завдавали запорожцям відчутних збитків. Про один з таких випадків у донесенні Кошу від 7 серпня 1770 р. повідомляв П.Норов, вказуючи розорення козачих зимівників на р. Вовчій [22.-С.20].

Як результат усіх цих територіальних суперечок Військо Запорозьке подало Катерині II чолобитну про затвердження за ним земель по обидва боки Дніпра та надання про це грамоти. Запорожці зазначали, що, покинувши свої зимівники, вони пішли воювати з турками, а коли повернулись, то побачили, що в тих місцях вже будується Олександрівська фортеця, козацькі зимівники розібрали, а багато інших людей поселялись на запорозьких землях й користувались козацькими угіддями, до того ж пікінери ще й заохочували населення селитися на цих землях. Запорожці визначали свою територію на лівому березі Дніпра від Орелі до Азовського моря, на правому – по р. Тясмін, щоправда не подаючи більш детальний опис кордонів. Кіш прагнув, щоб пікінери цих земель не займали і не розорювали їх, а козакам, чії зимівники були зруйновані було б відшкодовано збитки [22.-С.93-96]. На підтвердження своїх прав на землеволодіння запорожці прагнули отримати грамоту від імператриці.

З 1773 р. розпочались суперечки запорожців з мешканцями Ізюмської провінції за південно-східні території. Від останніх виступали великі землевласники. Шиманов відзначав, що ізюмські поміщики прийшли на ці землі, коли їх вже зайняли запорожці, хоч і колись ця територія належала Слобідському полку [23.-С.618]. Запорожці вже встигли заснувати там Барвінкову стінку.

Взагалі, для того часу були характерні скарги на утиски, яких зазнавали від запорожців мешканці суміжних територій. Згідно Сенатського указу 5 серпня 1773 р. запорожці завдавали утисків жителям Новоросійської губернії та Єлисаветградської провінції. Указом же від 20 серпня наказувалось звільнити ізюмські землі, а також повертати людей, худобу та хліб. Шиманов наводить відповідь Коша на цей указ, де вказувалось, що ізюмські землі належать до володіння Війська Запорозького, згадувалось, що генерал-губернатор Воейков, полковник Зверев та ін. прикладали зусилля по заселенню слободами запорозьких земель, і що цікаво, запорожці писали, що вся Єлисаветградська провінція поселена на запорозьких землях [23.-С.623-624].

31 січня 1768 р. у пропозиції Ф. Воейкова Новоросійській губернській канцелярії згадувався рапорт П. Калнишевського, в якому зазначалося, що поселенці відомства фортеці св. Єлисавети самовільно селяться хуторами і слободами на землях Війська Запорозького. Губернатор вказував, що після вивчення карт, виявив, що хутір поручика Маргажича на Чорному Ташлику, розкольнича слобода Калинівка, слободи Дніпровського пікінерного полку Верблюжка, Комісарівка та Пушкарівка знаходились у межах Єлисаветградського полку, належало зводити тільки ті слободи, які дійсно розташовувались у запорозьких володіннях [24.-С.12-13]. У 1770 р. 4 рота цього полку вказувала, що у 1769 р. зазнала від запорожців збитків на 2537 крб.[25.-Арк.2]. 23 серпня 1773 р. полковник Я.Гармаш рапортував в канцелярію Новоросійської губернії, що запорожці за 1-2 версти від кордонів Єлисаветградської провінції засновували слободи, куди з провінції йшло населення [26.-С.34]. Ця проблема підіймалась і в листі Катерини II до Коша, яке там одержали 2 вересня 1773 р. В одному з пунктів наголошувалось на наїздах запорожців до Єлисаветградської провінції із зазначенням, що вони виводять звідти до своєї території поселення. Підіймалась і вищезазначена проблема суперечок з Слобідською губернією, зокрема з Ізюмською провінцією. Полковник Гараджа займав землі, які запорожці вважали своїми. У третьому пункті вказувалось на ті перешкоди, яких зазнавали від запорожців під час будівництва Нової

Української лінії [27.-Арк.11-13].

Депутації 70-х рр. не вирішили територіальних проблем і ситуація на північних запорозьких землях залишалась напруженою. 15 липня 1774 р. у листі з канцелярії Новоросійської губернії в Кіш наголошувалось на збитках, яких завдавали запорожці в Єлисаветградській провінції завдали збитків на 2 тис. крб.[28.-Арк.1-1зв.,3]. При цьому в одному з документів згадувалась Макар'євська паланка, яку наказувалось знести, а козакам відійти за межу. Разом з тим продовжувався рух населення на територію Вольностей. Згідно списків, складених 24 червня 1774 р. можна побачити, що у запорозькі землі, у Верблюжку, Комісаровку, Кодак, Орель та ін., перейшло 35 пікінерів, 365 військовослужбовців з сім'ями, 35 власницьких поселян, ще в одному списку – 195 пікінерів, 179 військовослужбовців та 54 поселянина підполковника Я.Гаврилова [28.-Арк.15-29].

Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. урядова політика негативно позначалась вже на всій запорозькій території. Так, січова економіка працювала на потреби військових частин, які розташовувались біля запорозьких земель, що знайшло прояв у забезпеченні військових частин продовольством та фуражем, розміщення на території Вольностей військових команд. Крім того, традиційно російські команди користувались запорозькими угіддями: лісами та луками, при цьому часто паланкові полковники чинили опір у питанні виділення угідь [29].

Найбільш характерно особливості геополітичного становища Запорозьких Вольностей проявились на південному напрямкові, де також враховуючи факт того, що де-юре військова територія належала Росії, якій необхідно було встановити свій контроль над цими землями та розробити механізми для цього. Але на початковому етапі, враховуючи специфіку розвитку цього регіону, він змушений був рахуватися з традиціями запорожців. Тому він не втручався у внутрішні справи Коша, проте намагався контролювати зовнішні відносини Запорожжя. Але, вважаючи Запорожжя частиною імперії, уряд вдався до тієї ж практики, яка проходила ним по всій території держави, а саме заснування центру, який контролював би дотримання урядових інтересів. Таким центром був, заснований у 1735 р. Новосіченський ретраншемент, який виконував ті контрольні функції, які подібні утворення виконували на всій території імперії. Ще одним механізмом реалізації урядової політики на південних землях та утримування ситуації під контролем було скликання прикордонних комісій для врегулювання запорозько-татарських суперечок. Вимагаючи від Війська Запорозького дотримання державних кордонів, уряд ініціював їх скликання і, починаючи з 1743 р., ці комісії скликались практично щорічно. Додатковим механізмом реалізації урядової політики було врегулювання відносин між запорожцями та кримцями з допомогою місцевих органів влади, яку в регіоні представляли Київських генерал-губернатори. Є. Загоровський зазначав, що на них покладалась обов'язки зносин з Кримом, а це було причиною втручання у запорозькі справи [30.-С.56].

Одним з головних факторів, який заважав економічний розвитку Вольностей на південному напрямку стало бажання російського уряду було встановити чіткі південні кордони, що суперечило запорозьким традиціям, для яких було характерним невизнання чітких меж. Те саме можна казати про татар, які були сусідами запорожців. Тому одразу по визначенню кордонів було закладено протиріччя між централізаторською політикою великої держави та традиціями економічного розвитку прикордонної спільноти, в основі яких спільне користування угіддями. На території, яка де-юре належала ногайцям існувало кілька десятків зимівників. Крім того за обопільною домовленістю запорожці та ногайці часто заходили до території, чіткий же кордон позбавляв за скрутних ситуацій можливості покращити умови ведення господарства. Тому і одна й інша сторона намагались зберегти традиції, які склались протягом останніх десятиліть. Проте уряди обох держав, дотримуючись положень, визначених договорами, заважали їм це робити. До того ж за дотриманням кордонів

слідкувала не лише Росія. У цьому була зацікавлена й Османська імперія.

Після проведення розмежування у 1742 р. встановився чіткий кордон між землями запорожців і ногайців. З цього часу як одні, так і інші вже не мали права вирішувати суперечливі питання між собою, а повинні були апелювати до вищих інстанцій. Всупереч тій багатотисячній традиції, що склалась у взаємовідносинах між цими народами з боку російського уряду відбувався контроль за їхніми взаємними переміщеннями.

Отже, коли з 40-х рр. XVIII ст. частими ставали випадки входження татар у межі запорозьких володінь ці суперечки Військо Запорозьке повинно було вирішувати через російський уряд. Відповідно більше стало скарг запорожців на татар і навпаки. Це і скарги до на кримців з приводу втручання у Микитинській перевіз, рибальство на запорозькій території (1743 р.) скарга запорожців на заснований татарами Кізікерменський перевіз [11.-С.424-425] та ін. У 1747 р. втручання татар на узбережжя Азовського моря, де були розташовані запорозькі зимівники та місця рибальства та полювання [11.-С.424-425]. В них до ногайської орди посланців з вимогою відійти за межі Запорозжя.

Через напруженість ситуації на північних землях, запорозькі господарства все частіше пересувались до південних територій. Враховуючи традиції, що існували в попередні роки, запорожці вже мали зимівники на татарській території. Х. Лащенко, аналізуючи діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців у період з 1744 по 1750 рр., відзначає, існування зимівників на річках Білозерках, Рогачику, Каїрках, Молочнизах та Гірких Водах та ін., що знаходились на татарській території. Крім того, найважливішою особливістю локалізації запорозьких зимівників вона вважає той факт, що вони знаходились на території, яка не підпадала під юрисдикцію Коша [31.-С.98]. Але якщо раніше така ситуація була природною, то після встановлення чітких кордонів запорожці вже стали зустрічати опір ногайців, які вже висловлювали претензії щодо втручання до їхніх володінь. Російський уряд намагався контролювати ці процеси і неодноразово віддавав накази запорожцям повернутись у землі визначені законодавством.

13 листопада 1748 р. кримський хан Арслан-Гірей у листі до М. Леонтєва вимагав знесення з татарської сторони запорозьких зимівників [32.-С.41-42]. Проте, з 50-х рр. XVIII ст. запорожці продовжували активно просуватися у межі Кримського ханства. Як наслідок, 30 січня 1751 р. вийшов указ Генеральної військової канцелярії, а 31 березня 1751 р. ордер М. Леонтєва Запорозькому Війську, де вимагалось запобігати конфліктам між татарами і запорожцями і про своєчасний розгляд взаємних претензій татар до запорожців [33.-С.423-426,447-449].

10 листопада 1752 р. слідча комісія при Микитинській заставі повідомляла Кошеві про скарги татар на запорожців, а також про заборону їм селитися орати землю, косити сіно тощо на татарській території. Кіш, в свою чергу повідомляв про обставини зіткнень між запорожцями й татарами, а також про виконання розпорядження щодо заборон [14.-Арк.494-496]. Проте відписки ці були суто формальні й Військо Запорозьке продовжувало заводити господарства на татарських територіях.

У 1754 р. секунд-майор Єфремов повідомляв про кузні та шалаші з чималими харчовими припасами на Кримській території. Кошовому наказувалось мешканців повернути у російські кордони і спалити всі поселення на татарській території, і надалі там слід було забороняти селитися "ибо того высочайший Е.И.В. интерес требует" [34.-Арк.18]. Проте ці заборони не подіяли на козаків і вони продовжували заводити господарства на кримській території. 27 вересня 1754 р. був виданий указ про знесення козацьких зимівників, розташованих по Кінській та Бугу, з турецької території та заснування на російсько-турецькому кордоні караулів, які мали складатись із запорозьких та українських козаків [14.-С.91-96]. Пізніше ще повторювався наказ, що б збудовані на кримській території запорозькі шалаші, курені та погребі "вовсе искоренить или сжечь и сена косить всем запретить" [35.-Арк.13]. 31 жовтня

1754 р. Костюрін у листі кошовому вказував, що запорожці розбили у татарському степу кілька пастуших кошів, а на р. Бузі нападали на Єдисанських пастухів. Разом з тим російський резидент в Туреччині Обрезков повідомляв про скаргу султана на запорозьких козаків, які коло самих кордонів будували зимівники та шалаші, які попри те, що періодично розорялися потім знов і знов відновлювалися, а Київська губернська канцелярія наказувала всякое строение... искоренить" та забороняла щось будувати під загрозою покарання [35.-Арк.36-36зв.].

Характерною ознакою цих конфліктів було те, що російський уряд віддавав перевагу кримцям. Так 2 лютого 1760 р. у листі кошовому О. Білицькому з Києва наказувалось утримувати запорожців від завдання кривд татарам [36.-Арк.46-46зв.]. 23 березня К. Розумовський писав, що Кошу належало всі зимівники з Кримського боку спалити, а людей звідти зігнати й вкотре повторювалось, що б козаки не могли в турецькій області мостів, селищ, хуторів та ін. житла та негайно все перенесли; суворо заборонялося селитись на території, яка належала Туреччині завдавати образ Єдисанським татарам [36.-Арк.59-59зв.]. Як підсумок цих претензій 24 травня 1760 р. імператриця видала розпорядження до гетьмана та Війська Запорозького з наказом проводити розвідки, а задля збереження мирних стосунків з Туреччиною утриматися від грабунків татар і повернути награване у них [36.-Арк.108-110]. Того ж дня у листі кошовому К. Розумовський наказував для запобігання скарг та претензій не заходити до ногайських володінь [36.-Арк.101]. 25 серпня та 30 жовтня 1760 двічі Війську з Київської губернської канцелярії писали про відшкодування грабунків очаківським жителям та повернення майна [36.-Арк.162,171].

Незважаючи на складності у взаєморозуміннях татар та запорожців запорожці традиційно й змінювали своє ставлення до татар. Так, 1 березня 1755 р. кошовий отаман Гр. Федоров у листі до командира Українського ландміліцького корпусу К. Кантеміра писав про дозвіл Коша татарам випасати отари й худобу у запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму [37.-С.73].

18 червня 1764 р. у листі кошовому І. Чугуївець повідомляв, що Єдисанська орда заселяла землі на запорозьких кордонах і між запорозькими зимівниками заводили власні господарства, вказуючи на про заборону ображати татар і сваритися з ними. [36.-Арк.25-25зв.]. Таким чином, можна зазначити, що попри намагання уряду порушити традиції у стосунках, що склались між запорожцями та ногайцями, вони продовжували існувати.

Під час війни 1768-1774 рр. економіка запорожців зазнала чимало збитків під час татарського нападу 1769 р. Запорожці склали відомості із збитками [38]. Зазнали запорожці збитків і під час переходу через їхню територію калмицьких військ у 1770 р., зокрема калмики псували поля запорожців та забирали худобу [39.-Арк.57].

Вплив геополітичного фактору на східному напрямку був тісно пов'язаний із стосунками Коша з Військом Донським. Ці стосунки варто розглядати з двох позицій – внутрішньої, коли обидва Війська висували один до одного претензії стосовно володіння територіями і в цьому питанні апелювали до російського уряду та зовнішньої, коли запорожці, проходячи донськими землями засновували господарства не лише на нейтральній території, але й на кубанських землях, які належали до Османської імперії. На вирішення цього питання як в першому, так і в другому аспекті впливав російський уряд, який був зацікавлений у встановленні чіткого східного кордону між Запорожцями і Доном.

Під час перебування запорожців під кримським протекторатом донці захопили запорозькі угіддя по рр. Кальміусу й Берді та риболовні місця на Азов морі. Кордони проведені інструментом 1742 р. були невиразні, а тому почали виникати суперечки через рибальські стани по Кальміусу, Сланчику, Кальчику, Міусу, Темернику, коси Азовського моря. Запорожці посилались на ордери М.Леонтєва, де їм дозволялось володіти морськими косами від Дніпра

та різними ріками, що впадають в Азовське море, а також степовими угіддями від верхів'їв р. Берди до старого кордону [1.-С.57]. У 1743 р. вже донські козаки скаржились на запорожців, у зв'язку з чим Єлизавета у п.5 грамоти від 23 серпня 1744 р. надала розпорядження коменданту фортеці св. Анни Вирубову розібратись по цьому питанню й визначити кордони між обома військами [11.-С.435-436]. У 1746 р. було проведено сталу межу по р. Кальміусу, а до інших рік: Сланчика, Міуса, Темерника їм ходити заборонялось. Проте розмежування 1746 р. не задовольнило жодну з сторін і не розв'язало усіх протиріч, хоча під час подальших суперечок можна побачити посилення на нього.

Більш активно російський уряд здійснював контроль над дотриманням зовнішніх кордонів імперії, бо через східні землі запорожці входили до володінь, які належали Османській імперії. Засновувати поселення поблизу кубанської території заборонялось обом військам. Тому Військо Донське взяло на себе ще й контрольні функції слідкувати за переміщенням запорожців у цих землях. У кількох листах М. Леонтєву у 1744 р. донський отаман Єфремов писав про просування запорожців у турецькі кордони, вказував на грабунки, яких зазнають купці від запорозьких ватаг [40.-Арк.5-5зв.,7-8]. Грамота Єлизавети Петрівни від 11 червня 1745 р. засвідчила що ця проблема не була остаточно вирішена. Запорожці для рибальства будували шалаші на прикордонні в Чубурській, Сазальницькій та Очаківській косах, а також на Єйській косі у турецьких володіннях. Козакам наказувалось спалити шалаші на цій території, щоб не завдавати кривд кубанцям, яким належать ці місця і не давати приводів для суперечок [11.-С.437-438]. Російський уряд намагався втримати запорожців у кордонах визначених розмежуванням. Переглядом межі 1746 р. він вже не займався, натомість приймав участь у суперечках обох військ. Так, урядом було ініційовано скликання Бахмутської слідчої комісії, яка розслідувала претензій Військ Запорозького та Донського [33.-С.165-203]. У 1752 р. з приводу суперечок запорожців і донців працювала слідча комісія в Торі, щоправда про неї збереглося лише одне повідомлення – наказ Коша до Самарського та Кальміуського полковників направити свідків у комісію [33.-С.465, 605]

Але й після цих комісій головною проблемою для уряду залишалось рибальство запорожців у кубанських землях. 18 січня 1753 р. донський отаман Д.Єфремов знову зазначав, про користування запорожців угіддями на цих землях і пропонував, що б гетьман заборонив запорожцям під загрозою великого штрафу рибалити у володіннях донців та кубанців [41.-С.8-9]. Указом імператриці у червні 1753 р. наказувалось запорожців, які рибалять з Кубанського боку відправляти у Січ [41.-С.11].

Ордери про заборону запорожцям рибалити з кубанського боку бачимо і протягом 1758 –1760 рр., як бачимо й те що попри ці заборони вони продовжували свою справу і рибалили, напр. на р. Єї [42.-Арк.2-5зв.]. У грудні 1766р. в ордері від П.Румянцева наголошувалось, щоб запорожці не їздили для рибальства на Кубанський бік та не входили до територій Війська Донського. Подібні розпорядження неодноразово повторювалось і у 1767 р. [42.-Арк.3-5зв.]. Відомо, що запорожці продовжували рибалити з турецького боку на Бузькій і Очаківській затоках та на Чубурській і Єйській косах. Проте питання перебування запорожців на Кубанських косах остаточно так і не було врегульовано. Механізми, які запропонував російський уряд не могли подолати це явище. 22 жовтня 1773 р. донці в промеморії зазначали, що козаки при Кальміуському полковнику Велігурі стали від'їжджати від устя Кальміусу до Семенівської фортеці, аргументуючи, що ця територія належить запорожцям [43.-Арк.4-4 зв.,10]. 14 березня 1774 р. з Коша було відправлено промеморію до донців де висловлювався протест з приводу того, що ті у 1773 р. писали, що вважають за необхідне зігнати запорожців з кіс Семенівки та Кривої. Кіш зазначав, що ці коси є запорозькою територією [43.-

Особливості геополітичного становища Вольностей полягали і в тому, що після проведення митної реформи Запорожжя опинилось поза митними кордонами Російської

імперії.

Поставивши митниці на кордоні Запорожжя з іншими суб'єктами імперії, уряд відразу відкинув Січ за межі торговельного поля Росії, що ускладнювало південну торгівлю Росії та північну запорозьку. Тому з обох сторін вживались заходи по налагодженню процедури проходження товарів через російсько-запорозький кордон.

Особливості геополітичного становища в контексті проходження торговельних шляхів дуже яскраво проявились Вольностей проявились у торгівлі сіллю. З одного боку Запорожжя мало власні соляні видобутки й постачало цим продуктом північні території. З іншого боку цих запасів було недостатньо і купці везли сіль територією Вольностей з Криму. При цьому по відношенню до соляної торгівлі Крим був у залежності від Запорожжя, як могло не пропустити ватаг, що прямували туди. Вимагаючи від чумаків пропускних білетів з Коша, Крим разом з тим був зацікавлений, щоб вони вирушали на півострів за сіллю. Саме з таким проханням наглядач соляного озера звернувся до кошового П. Федорова 25 червня 1764 р.

Досить значної шкоди зазнала запорозька економіка від Новосіченського ретраншементу. Офіцери цієї військової застави протягом 1757 – 1760 рр. заважали проведенню торгівлі Запорожжя з Гетьманщиною. 3 червня 1757 р. запорожці повідомляли К. Розумовському, що ватаги, які йшли з Малоросії за рибою та сіллю, висловлювали невдоволення, що офіцери Новосіченського ретраншементу "по приходе тех ватаг к Сечи с хлебом и прочими съестными и питейными припасами без всяких купеческих товаров" брали мито по 3-5 коп. з воза, з солі окремо по 5,10 з порожнього та по 20 з повного від чого дуже потерпали купці [45.-Арк.1-3зв.]. 26 жовтня 1757 р. К. Розумовський писав в Кіш про одержання повідомлення з Січі, щодо цих офіцерів, які відбирали пашпорти та вимагали сплату мита, до того ж і офіцери, які стояли на Микитинській заставі з ватаг, що йшли до Криму та на зворотному шляху брали з кожного возу, у тому числі з порожнього по 5 та 10 коп. Запорожці вказували, що через це скорочувалась кількість ватаг з хлібом. Через такі дії командування Новосіченського ретраншементу та Микитинської застави ускладнювався транзит солі через Запорожжя та постачання нею Гетьманщини та інших регіонів Російської імперії. Додаткові труднощі виникали і в торгівлі з Кримом. З проханням розглянути цю проблему Розумовський просив Київського віце-губернатора Костюріна. Указами останнього наказувалось припинити утиски [45.-Арк.6].

Зазнавали запорожці перешкод у торгівлі і від українських команд. Так, у травні 1762 р. у листі Гр. Федорову Кодацький шафар Ф. Голуб скаржився на козаків від компанійських та лівобережних команд, які стягують збори із запорожців, які вертались з Польщі. а 16 травня Кіш доносив про це у Генеральну військову канцелярію [46.-Арк.148-150]. 16 червня 1762 р. у лист до Коша С.Кочубей писав про дозвіл пропускати купців [46.-Арк.151]. 29 вересня 1762 р. у донесення Київському генерал-губернатору Глебову Кіш писав про стягнення з козака І. Льїнського, який їхав з Польщі у Січ з невідомих причин 2-50 за провезення трьох бочок горілки. У листі кошовому від І. Глебова з повідомленням, що 2-50 наказано повернути і про це ордером повідомлено до Київської гарнізонної канцелярії. [46.-Арк.160,161].

Таким чином, специфікою геополітичного становища Війська Запорозького слід вважати залежність від російських економічних інтересів в регіоні, що знайшло прояв у територіальній та торговельній урядовій політиці. У територіальній політиці відносно запорозьких земель виділялись південний, східний та північний напрямки. На південному напрямкові одним з пріоритетних завдань для російського уряду було встановлення чітких південних кордонів, що суперечило традиціям Запорожжя, для якого характерним було невизнання чітких меж. На цих землях уряд забороняв запорожцям заводити господарства на татарській території. Проте виходячи з власних економічних інтересів козаки ігнорували ці розпорядження. Врегулювання питання східних територій було у площині територіальних суперечок Запорожжя з Військом Донським, яке розглядалось російським урядом у двох аспектах –

внутрішньому, коли обидва Війська висували один до одного претензії стосовно володіння територіями і в цьому питанні апелювали до російського уряду та зовнішньому, коли запорожці, проходячи донськими землями засновували господарства не лише на нейтральній території, але й на землях, які належали до Османської імперії. Тому уряд вимагав від Запорозжя дотримання чіткого східного кордону. Щодо північних запорозьких земель, то російський уряд не маючи достатніх умов для колонізації території спочатку погоджувався з фактом її освоєння запорожцями. Але, не отримавши своїх вигод віддав частину цих земель іноземним колоністам. Водночас створювались нові механізми за контролем процесів, які відбувались на землях Вольностей. Проте не отримавши дивідендів від іноземної колонізації уряд почав створювати власні структури, які мали сприяти залученню південноукраїнського регіону до загальноімперської економічної системи. На південному напрямкові одним з пріоритетних завдань для російського уряду було встановлення чітких південних кордонів. Це суперечило традиціям Запорозжя, де традиційним було невизнання чітких меж. Тому уряд всю увагу зосередив на дотриманні запорожцями кордонів, забороняючи їм заводити господарства на татарській території. Врегулювання питання східних територій було у площині територіальних суперечок Запорозжя з Військом Донським. Воно розглядалось російським урядом у двох аспектах – внутрішньому, коли обидва Війська висували один до одного претензії стосовно володіння територіями і в цьому питанні апелювали до російського уряду та зовнішньому, коли запорожці, проходячи донськими землями засновували господарства не лише на нейтральній території, але й на землях, які належали до Османської імперії. Тому уряд вимагав від Запорозжя дотримання чіткого східного кордону. Щодо північних запорозьких земель, то російський уряд не маючи достатніх умов для колонізації території спочатку погоджувався з фактом її освоєння запорожцями. Але, не отримавши своїх вигод віддав частину цих земель іноземним колоністам. Водночас створювались нові механізми за контролем процесів, які відбувались на землях Вольностей. Проте не отримавши дивідендів від іноземної колонізації уряд почав створювати власні структури, які мали сприяти залученню південноукраїнського регіону до загальноімперської економічної системи.

У питанні проходження торговельних шляхів територією Вольностей також слід відзначити традиції російської політики, в результаті якої були завойовані виходи до морського узбережжя і проведені нові торгові шляхи, які відкривали нові економічні перспективи для Російської держави та проведені сухопутні торгові шляхи між новими територіями з метою їх швидшого залучення до загальноросійської економічної системи. Запорозька територія ставала важливою перш за все як така, по якій проходили торговельні шляхи, що поєднували імперію як з Півднем, так і із Заходом. З огляду на це Січ ставала важливою буферною зоною у південній й південно-західній торгівлі Російської імперії. Тому російський уряд вживав всіляких заходів щодо спрощення процедури проходження товарів на південному російському, а отже запорозькому північному напрямках, що, загалом, позитивно позначалось на економічному розвитку запорозьких земель.

Джерела та література:

1. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – с.45-106.
2. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, РА "Тандем-У", 1998.
3. Посунько О.М. Взаємовідносини Запорозької Січі з Новосербією та Слов'яносербією // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1995. – Вип. 1. – С.21-26.
4. ЦДДАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 27.
5. ЦДДАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.
6. ЦДДАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 33.
7. ЦДДАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 63.
8. ЦДДАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 98.

9. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 103.
10. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т.1.– К., 1998.
12. ЦДІАУК. – Ф.59. оп.1, од зб.1012.
13. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – СПб., 1888.
14. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 16.
15. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1377.
16. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 152.
17. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 151.
18. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 165.
19. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 207.
20. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 181.
21. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 272.
22. Новицкий Я.П. Материалы по истории запорожских козаков. – Ек-в, 1909.– 83 с.
23. Шиманов А. Посмертная поземельная борьба Запорожья // Киевская старина. – 1885.– декабрь.
24. Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ.– Вип. 2. – 1996.– С.12-18.
25. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.343.
26. Швидько Г.К. Документи канцелярії Новоросійської губернії // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ.– Вип. 3. – 1998.– С.30-35.
27. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.
28. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.
29. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 100.
30. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья с русской правительственной властью // ЗООИД.– Т.XXXI.– С.
31. Лашенко Х.Г. Діловодні переклади реєстрів татарських пертензій до запорожців як джерело для локалізації запорожських зимівників. – Київська старовина. – 2002.– №2.– С.82-116.
32. Андреева С.С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ.– 1995.– Вип. 1. – с.40-47.
33. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т.2.– К., 2000.
34. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 17.
35. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 19.
36. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 85.
37. Гісцова Л.З. Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають // Архіви України. – 1991. – №2.– С.71-77.
38. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.
39. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.
40. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1170
41. Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ.– 1996.– Вип. 2. – С. 5-12.
42. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 72.
43. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 319.
44. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1239.
45. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 46.
46. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр.